

УДК 94 (477.51) «XVII–XIX»

DOI 10.31654/2520-6966-2021-15i-105-19-35

Лейберов О. О.

старший викладач кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
e-mail: lejberov@ukr.net

**Генеалогія та соціальна генеза дворянського роду
Панченків (середина XVII – XIX століття)**

Стаття присвячена розгляду кількох аспектів соціальної історії малоросійського дворянства XIX століття. На основі архівних документів, які вперше вводяться у науковий обіг, автор, на прикладі дворянського роду Панченків з міста Ніжина, простежує складний процес нобілітації нащадків козацько-старшинської родини у загальноімперське дворянство. Порівнюючи ці процеси на Лівобережжі та на землях Правобережної України, автор виявляє спільні риси та регіональні відмінності. Вивчивши та проаналізувавши генеалогічні, геральдичні, сфрагістичні джерела, дослідник звертає увагу на труднощі, які виникали у нащадків козацьких родин у доведенні свого «шляхетного походження». На прикладі родини Панченків можна констатувати, що цей процес затягнувся майже на два десятиліття, а якщо брати до уваги скільки років прослужив представник родини Іван Іванович Панченко, щоб отримати «стартові можливості» для початку процесу доведення свого благородства, то слід говорити про ціле життя. Нащадок славетного козацького роду, батько, дід, прадід якого служили у Війську Запорізькому, ходили у походи з Богданом Хмельницьким, Іваном Самойловичем змушений всіма, навіть іноді не зовсім законними шляхами, доводити своє походження. Прагнення опинитися у складі благородного дворянства та перебрати на себе та свою родину станове пільги, притаманні дворянству, штовхають пошукачів іноді до відвертого обману. Аналіз архівних документів дозволяє не лише простежити життєвий та кар'єрний шлях «простої людини з малоросійської провінції», а й визначити та оцінити її світоглядні та ціннісні орієнтації, поглянути через кілька століть на сімейно-інтимний та побутовий бік життя.

Ключові слова: Панченки, дворянська родина, генеалогія, соціальна історія, архівні джерела, нобілітація.

Із здобуттям Україною незалежності у вітчизняній історичній науці розпочався новий етап розвитку. На відміну від попереднього радянського він вирізняється значними якісними змінами. Вітчизняна історіографія відмовилася від догматичного трактування історичних подій, однобічного погляду на історію. Відкриття нових фондів

архівних установ, які до цього часу були не доступні дослідникам, призвело до суттєвого розширення джерельної бази. Науковці почали активно вивчати проблематику та тематику тих історичних періодів, що у радянські часи не відносилися до «перспективних» у плані вивчення. Як наслідок, результатами роботи українських істориків стали сотні тисячі праць, що вирізнялися актуальністю запропонованих дослідницьких тем, використанням документів, які до цього ще не були введені у науковий обіг, новими, прогресивними методичними підходами дослідження та різноманіттям висновків.

У період незалежності вітчизняна історіографія поповнилася значним науковим доробком у плані соціальної історії XVII–XIX століть. Одним з найважливіших напрямків дослідження стало вивчення історії українського шляхетства як окремого соціального стану. Вивчення дворянства, як привілейованої корпоративної групи, його місця в структурі тогочасного суспільства, родинної історії шляхетських фамілій, родових груп зв'язаних спорідненістю та генеалого-біографічні дослідження окремих представників дворянських фамілій можуть слугувати для узагальнень, що стосуються історії та ментальності цілого соціального прошарку. Вивчення та аналіз архівних документів, що висвітлюють історію дворянства різних регіонів України, що входили до складу Російської імперії, дає можливість не тільки вивчити невідомі та малодосліджені аспекти регіональної історії, а й дослідити мікроісторичні об'єкти для того, щоб зробити макроісторичні висновки. Узагальнення генеалого-біографічних фактів, встановлення загальних тенденцій у регіональних корпоративних мікрогрупах залишається перспективним напрямком подальших наукових пошуків.

Дослідження історії шляхетських родів та українського (малоросійського) дворянства в цілому, традиційно привертало увагу вітчизняних істориків. На сьогоднішній день історіографія даної проблеми вже нараховує значну кількість солідних наукових досліджень [1–4]. Особлива увага в них приділялась питанням становлення українського дворянства, як окремого стану, місця, яке воно займало у суспільстві та бюрократичній системі держави, колективній свідомості та менталітету. Не залишились поза увагою дослідників проблеми економічного та майнового становища дворянства. Однак слід також зауважити, що об'єктом дослідження, як правило, ставали групи вищого або середнього дворянства, залишаючи поза увагою найбільш масовий прошарок дрібнопомісного провінційного дворянства. На нашу думку, це пов'язано з недооцінкою тієї ролі, що грали представники привілейованого стану у соціально-економіч-

ному житті «малоросійської провінції» імперії. Порівняно з іншими станами, дворяни провінційних міст були найбільшими землевласниками, дворянські господарства (особливо до реформи 1861 р.) значною мірою формували економіку країни та визначали економічний облік провінції. В силу майнового і соціального положення, освітнього стану дворянства, реалізація імперських програм та реформ на місцях не могла обходитися без її участі.

Разом з тим життя та діяльність представників національної еліти Чернігівщини XVII–XIX століть залишається малодослідженою проблемою. Питання формування та генезису місцевого дворянства даного регіону, процес його нобілітації та входження до складу загальноімперського російського дворянства знайшли своє відображення у низці робіт місцевих істориків-краєзнавців [5–8]. Комплексне залучення та поєднання письмових, генеалогічних, геральдичних та сфрагістичних джерел дозволяють дослідникам скласти найбільш повне та об'єктивне уявлення не тільки про становище провінційного дворянства в цілому, історію життя та діяльності його окремих представників, що належали до конкретних дворянських родин, а й детально розглянути та дослідити процеси легітимізації та нобілітації представників і нащадків козацької старшини, які становили левову частку майбутнього Лівобережного дворянства.

Типовим прикладом цих процесів може слугувати історія ніжинської шляхетної родини Панченків. Родинні документи, подані на доведення свого дворянського походження, зберігаються у фондах Відділу державного архіву Чернігівської області у місті Ніжині. Поява цього комплексу документів, датованих 1804 р., ймовірно пов'язана з повторним поданням представником дворянської родини, титулярним радником Іваном Івановичем Панченком доказів на своє шляхетське походження.

У XVIII – на початку XIX століття належність до дворянського стану було не лише головним фактором, що визначав не лише все подальше життя людини, а й забезпечував їй гарне майбутнє. Належність до дворянського стану та доведення свого шляхетського походження закріплювали за людиною низку суттєвих соціальних переваг. «Жалувана грамота дворянству...» 1785 р. Катерини II остаточно закріпила та розширила права «вищого стану». Вона надавала представникам дворянства не тільки особисті права – право на дворянську гідність, захисту дворянської честі та життя, звільненням від тілесних покарань та обов'язкової державної служби, а й підтверджувала майнові права, у тому числі право володіння селянами-кріпаками. Дворянство мало судові привілеї та

можливість корпоративної самоорганізації. Це активізувало одразу два взаємопов'язані процеси. Перший, як слушно зазначали у своєму дослідженні вітчизняні науковці О. Гуржій та Ю. Русанов: «... досить тривалий і суперечливий процес боротьби представників козацької старшини та шляхти за дворянські права та привілеї. По суті, період кінця XVIII – початку XIX ст. в генеалогічній історії старшини слід характеризувати як утилітарний (практичний), ключовою ознакою якого стало обґрунтування права «нового панства» на привілейоване (дворянське) становище у суспільній ієрархії Російської імперії» [2, с. 67].

Другий – це облік, контроль та регулювання з боку державних органів та установ, процедури внесення нових членів до дворянської спільноти.

Процес перетворення козацької старшини на дворянство складався з трьох взаємопов'язаних процесів: отримання й закріплення земельної власності; отримання російських службових рангів, які давали право на дворянство; nobilitації або процедури документального підтвердження дворянських прав. У середині-кінці XVIII століття процедура внесення нових родин до дворянського стану відбувалася по спрощеній схемі. Достатньо було надати у губернську дворянську комісію документи або їх копії, що підтверджували благородне походження. Підтвердженням цього є той факт, що І. І. Панченко разом із родиною був внесений до II частини «Родословної книги Чернігівської губернії дворянським родам по алфавіту складеній 1790 року грудня 15 дня» [9, арк. 92]. Однак у останні роки правління Катерини II, а тим більше у роки правління імператора Павла I та на початку царювання Олександра I такий спрощений механізм зарахування з боку влади до нових кандидатів був замінений більш жорстким та вибагливим. Разом з тим під «розбір шляхти» потрапили вже внесені у дворянські родословні книги родини. Саме тому нащадкам козацької старшини знову прийшлося проходити повторну процедуру доказу шляхетства. Стаття 83 «Жалуваної грамоти...» чітко визначала перелік необхідних для цього документів: дипломи на пожалування дворянства, патенти на чин, герби, накази на пожалування маєтностей та кріпаків, докази про дворянську службу предків, родовідний розпис родини. При обробці значного масиву поданих на доказ шляхетства документів, звертає на себе увагу те, що, незважаючи на їх стандартний перелік, у кожному конкретному випадку кандидат обмежувався набором тих документів, які міг знайти у якості підтвердження. Аналізуючи ці процеси на теренах Російської імперії, слід відмітити певну

особливість. Так, у корінних російських губерніях кандидати переважно надавали патенти на чин або дипломи на пожалування дворянства, на Правобережній Україні – документи про шляхетське (польське) походження, підтверджене 12 свідками-дворянами, метрики та родинні розписи. Нащадки козацької старшини Лівобережної України, як правило, надавали родовий розпис, документи про службу та нагороду козацькими чинами предків у гетьманських установах (які не визнавалися російським урядом як такі, що автоматично надають дворянство), іноді уточнюючі документи – зображення та опис гербів, печаток тощо.

Іван Іванович Панченко подав на доведення свого шляхетного походження зображення родового герба з описом, відбиток печатки, родовий розпис та свій формулярний список (документ про службу).

Одним з важливих аспектів підтвердження дворянського походження для представників нобілітованої козацької старшини було питання їх походження. Чи вони були нащадками шляхти, що переселилася сюди у часи Річі Посполитої, тобто «поляками», або були місцевими, «українцями». Як відмічав відомий український історик кінця ХІХ століття О. М. Лазаревський, «Свідчення про «вихід» предків з Польщі було звичайною вказівкою не на просте, а на шляхетське походження, оскільки вважалося, що з цього регіону могли походити лише шляхтичі» [10, с. 137]. Саме тому І. І. Панченко неодноразово заявляв про своє польське коріння. В усіх документах поданих на розгляд Дворянській комісії є про це згадки та натяки.

Першим доказом шляхетського походження родини Панченків, на думку кандидата, повинен був стати родовий розпис, за яким можна прослідкувати генеалогічну історію родини. Розпис родини Панченків, як і всі родоводи кінця ХVІІІ – початку ХІХ століття, починається фразою – кліше: «Подальше походження предків моїх покрито невідомістю. Але прадід мій Стефан Панченко служачи з молодих своїх років у Війську Запорозькому військовим товаришем, під час підданства гетьмана Богдана Хмельницького, з Війском Запорізьким та народом малоросійським, з містами та землями під Всеросійське Самодержавство... у 1654 році залишився на своєму маєтку у полку Переяславському і служив престолу військову службу з власного помістя до своєї смерті, яка сталася у поході під Чигирином у 1678 році, ні чинами, ні почестями не був пожалуваний... дід Пантелеймон та батько Іван Панченко також вотчинами та нагородами ніякими пожалувані не були, а продовжували служити Всеросійському Престолу військову службу з власного свого помістя у чинах малоросійських тоді бувших. Дід, за гетьмана Самойловича

у поході під Перекопом 1687 року військовим товаришем, а потім у багатьох походах був, а у поході під Коломаном 1713 року життя своє закінчив. Батько залишившись у сирітстві, малолітнім був вихованій своячениками, які до його повноліття померли. По досягненню повноліття, батько оселився у місті Ніжині. Був у походах Кримських 1736, 1737 та 1738 років, коли Очаків та Перекоп взяті були, значковим товаришем... Під час бувшого у місті Ніжині 1771 року сильного морового повітря... батько мій помер» [11, арк. 175]. Наявний родовід, незважаючи на його обмеженість (адже наведені дані всього на предків, що представляли три покоління, а це приблизно всього 100 років) носить цілісний інформаційний характер. Стає зрозумілим, що родина Панченків не належала до польської шляхти, а була представлена вихідцями з козацької верхівки і тільки перебувала на польській королівській службі. Відсутність сталої належності саме до польської шляхти, свідчить швидко переорієнтація прадіда Стефана на службу московському престолу та підтримка ним антипольського виступу гетьмана Богдана Хмельницького.

Іншим доказом шляхетного походження родини Панченків, яке на думку кандидата, напряму підтверджував її польське коріння була наявність родового герба. У документах Панченка міститься його кольорове зображення та опис. «Герб Яструбець на печатці Панченковій зображений. У полі блакитному підкова золота, а в ній усередині хрест золотий. Зверху корона над якою яструб, що підніс крила вгору, щоб злетіти, на правий бік повернутий. У правій нозі таку ж саму підкову з хрестом золотим тримає». Він зазначав, що «про цей герб у паперах та «саморучних» записах мого покійного батька, Івана Панченко зазначалося, а до того ж ... батько мій часто переказував, що предкам його, Панченкам, польським шляхтичам, від присвітлішого короля польського Болеслава Хороброго в року 950 пожалуваний був за військові їх послуги». Однак потім він додавав, що «на все це існували підтверджуючі папери...», але зазначив, що «... за частими у попередні роки нещасними випадками та сирітством у малолітстві батька мого та участі його у кримських походах, а також великої пожежі 1756 року у місті Ніжині, невідомо де поділися». На завершення він наголосив, що папери та записи, які ще залишалися у батька, остаточно зникли у 1771 році під час епідемії «морової сильної язвы», під час якої помер його батько. Найімовірніше, вони були вилучені та спалені, як речі хворого, що помер від недуги. У XVIII столітті така практика була обов'язковою у боротьбі з поширенням епідемічних хвороб. На завершення І. І. Панченко доповів, що «тільки на одній особистій печатці той герб, на

якому рік 950 зображений, залишився», але відбитку печатки у справі не має [11, арк. 177]. З цього документу не можна зробити однозначних висновків. Наявність родового герба (це підтверджують дослідники О. Мілорадович, В. К. Лукомський та В. Л. Модзалевський) свідчить про шляхетське походження родини, але з документу не зрозуміло, чи були Панченки польськими шляхтичами [12, с. 266; 13, с. 129].

Навіть прізвище Панченко не польського, а українського походження. Воно походить не від слова «пан», а утворено від хрестильного імені патроніму. В українській традиції є типовою модель утворення прізвищ від повних або скорочених хрестильних імен за допомогою суфіксу -енко. Прізвищ на -енко, що утворені від скорочених форм хрестильних імен в українській мові навіть більше ніж прізвищ утворених від повних форм. У більшості випадків вони утворені від зменшувальних форм на -ко; к перед -енко переходить в ч, і тоді прізвище закінчується на -ченко. Панченко – Панько – Пантелеймон або Панкрат або Панас / Опанас [14, с. 206]. У даному випадку прізвище походить від імені діда Івана Івановича – Пантелеймона.

Окрім родового герба, який повинен був переконати Комісію у дворянському походженні родини Панченків, Іван Іванович надав ще документи про свою військову та статську службу.

З формулярного списку, складеного у 1804 р. та поданого ніжинському маршалу повітового дворянства, стає зрозумілим, що Іван Іванович Панченко народився у 1746 році. Крім нього, у родині було ще двоє молодших братів – Василь та Яків [9, арк. 92].

Іван Панченко, «наслідуючи предків своїх», поступив на військову службу в грудні 1758 року у малоросійський козачий Ніжинський полк та «продовжував службу на своєму власному утриманні». 20 грудня 1762 р. він стає підканцеляристом, у липні 1764 року вислужив ранг канцеляриста, через чотири роки зайняв посаду писаря. 1 липня 1775 р. був підвищений до сотенного атамана. У 1776–1777 роках він брав участь у військовому поході «у сторону Криму». Це, найімовірніше, за все є свідченням участі І. Панченка у поході генерал-поручика О. Прозоровського на Кримський півострів. Російська влада, після підписання Кючук-Кайнарджийської мирної угоди з Османською імперією, що завершила чергову російсько-турецьку війну 1768–1774 рр., не полишала надії приєднати Крим. Скориставшись тим, що турецькі війська не були виведені з території півострову, а залишалися у місті Кафі, О. Прозоровський розпочав наступ і укріпився на Перекопі. З середини грудня 1776 р. Російський 20-ти тисячний корпус під керівництвом генерал-поручи-

ка О. Суворова розпочав поступовий наступ проти військ хана Девлет-Гірея. На середину березня 1777 р. російські війська підійшли до Карасубазару та Індолу та зайняли Кафу. У цей час в Криму висадився російський ставленик – Шахин-Гірей, якого татарська знать обрала новим кримським ханом, замість Девлет-Гірея, що втік до Стамбулу. Згадка у документах І. Панченка, про його участь у поході, є підтвердженням того, що на допомогу російській регулярній армії були прислані малоросійські козацькі полки. Але, найімовірніше скоріше за все активної участі у воєнних операціях вони не брали, залишаючись у тилу для оборони та підтримки комунікацій. Це єдине свідчення у документах Панченка, про його участь у безпосередніх військових походах. Викликає подив, що людина, яка почала службу у роки Семирічної війни (1757–1763 рр.), на роки служби якої припала війна з Барською конфедерацією (1768–1772 рр.) та російсько-турецька війна, брала участь тільки у єдиному військовому поході і не була учасником жодної битви. У формулярних списках представників ніжинського дворянства, що проходили службу у той же час в полках регулярної армії, свідчення про їх участь у зазначених бойових компаніях присутні (К. М. Салеман, Д. Д. Штейгер, Ф. В. фон дер Брінкен, Г. Я. Почека, брати В. М. та К. М. Соханські та інші). На нашу думку, це є свідченням того, що Ніжинський козацький полк у 2-й пол. XVIII ст. активної участі у військових компаніях практично не приймав. Малоросійські козацькі полки на той час вже значно поступалися підрозділам регулярної армії (в озброєнні, дисципліні, забезпеченні), тому російський уряд намагався використовувати їх виключно для несення тилової та охоронної служби.

26 квітня 1782 р. він отримує чин військового товариша (ранг у малоросійському козачому війську, що відповідав званню унтер-офіцера). Після реформування козацьких полків у регулярні карабінерні, він проходив службу у новоствореному Ніжинському 6-ті ескадронному полку. У цьому полку він служив з 1 вересня 1783 р. «суболтер афіцером» (правильно – субалтер-офіцер; у російській армії це звання надавалося молодшому командирі роти, але такому, що не командував підрозділом та не займав посад в управлінні військовою частиною – Л.О.) аж до свого звільнення з військової служби 27 листопада 1787 року. Після абшиту (відставки) був нагороджений чином порутчика. За 25 років служби у малоросійському козачому війську Іван Панченко пройшов шлях від звичайного казака до військового товариша. За роки військової служби І. Панченко не зміг покрити себе військовою славою, не отримав бойових нагород та

зовсім не покращив своє матеріальне становище. Але за чотири роки служби у регулярній кавалерії він вислужив обер-офіцерський чин поручика, що відповідав статському чину XII класу губернського секретаря. Чин губернського секретаря не надавав права на спадкове дворянство, а чин армійського поручика таке право гарантував. Таким чином, І. І. Панченко виконав першу умову – спромігся отримати військовий чин (службовий ранг), який надавав право на спадкове дворянство.

Одразу після звільнення з військової служби І. Панченко перевівся у статську. Як зазначає російська дослідниця Л. Ф. Пісарькова: «Для багатьох дворян, особливо у кінці XVIII – на початку XIX століть, кар'єра чиновника розпочиналась після виходу з відставки з військової служби. З прийняттям Маніфесту про дворянські вільності (1785 р.) наплив військових на цивільну службу посилювався. Вважалося, що військовий – здатний на все. Військова служба вважалася школою майбутніх адміністраторів і тому адміністративні посади були нагородою за військові досягнення». Далі вона наголошувала, що: «у повітових містах військові займали посади городничих, повітових суддів, земських ісправників, скарбників, підсудків, отримуючи чини з 8-го по 11-й клас «за уряд» (на час перебування на посаді) ... бажаних їх отримати було більше ніж самих вакансій, тому не останню роль у цій справі грала протекція» [15, с. 128]. Такі впливові покровителі у І. І. Панченка знайшлися, адже він одразу був прийнятий у штат Ніжинської дворянської опіки (спеціальний орган дворянського самоврядування, що був створений для опікунства над дворянськими сиротами, вдовами, старими, недієздатними та марнотратниками. Крім того, у розпорядженні опіки перебували виморочні маєтності – рухоме та нерухоме майно, що втрапило власника та на яке не заявлено прав наслідування). Бригадир Андрій Якович Жураковський, колишній полковник Ніжинського полку та один з найбагатших поміщиків повіту, влаштував його на посаду протоколіста (з окладом всього 20 крб на місяць). Дивує тільки те, що І. І. Панченко, який до цього в армії вислужив чин поручика, отримав посаду канцелярського службовця, яка не давала йому класного чину. Але дуже швидко, завдяки значному досвіду практичної роботи, гострому розуму (що відмічали сучасники) та діловим якостям, він був призначений «на виконання письмових справ». Одночасно з 1788 по 1794 рр. «по вибору дворянства та затвердженню керівництва» служив у канцелярії маршала Ніжинського повітового дворянства М. Я. Почеки.

Незважаючи на те, що І. Панченко займав спочатку тільки посаду протоколіста, а тільки з часом отримав чин XII класу – губерньського секретаря, що відповідав його військовому званню поручика, на новому місці служби він значно поправив своє матеріальне становище. Про таких тоді писали: «... щоб владнати справу у палаті, треба було звернутися до секретаря. За деяку, доволі помірну нагороду, він ...задовольняв прохання або прискорював хід справи». Тому і не дивно, що у «Родословній книзі дворянських родів Чернігівської губернії» за 1790 р. значиться, що у його володінні є «купівлею придбаних 30 душ обох статей у повіті Ніжинському у двох хуторах» [11, арк. 178]. У кінці XVIII ст. масово фіксувалися випадки, коли селян разом із землею купували канцелярські службовці (які переважно більшістю не були спадковими дворянами, а тому не мали права здійснювати такі операції) та перетворювалися на поміщиків. Так відомий мемуарист, майбутній таємний радник П. В. Хавський, що служив губерньським секретарем у Рязанському повіті, пояснював купівлю свого помістя «... по праву імені секретаря». Влада намагалася з цим боротися, але відчутних результатів у цій боротьбі не досягла. Після цього І. Панченко виконав другу умову на шляху до перетворення у повноправного дворянина – отримав та закріпив за собою земельну власність.

Подальша чиновницька кар'єра І. Панченка в цілому складалася доволі успішно. У 1794 р. його перевели на службу в Ніжинський земський суд на посаду дворянського засідателя, де він служив до 30 листопада 1796 р. Після цього майже рік він служив у Ніжинському повітовому суді, а після був знову переведений у Ніжинський нижній земський суд на посаду дворянського засідателя. Тут він вислужив чин титулярного радника і 9 січня 1800 року вийшов у відставку. Титулярний радник відносився до найнижчого розряду статських чинів і його власник не потрапляв у групу середнього та вищого російського чиновництва. Однак І. І. Панченку пощастило, він вийшов у відставку раніше відомого наказу «про іспити на чин» (1809 р.), який закритим доступом більшості чиновників у так зване «восьмикласне дворянство» (чини колезького асесора (VIII клас), що надавав особисте дворянство та статського радника (V клас), що забезпечував його власнику право на спадкове дворянство, тепер надавалися тільки за наявності університетського диплому або після здачі відповідних іспитів у об'ємі університетського курсу). Він не потрапив у когорту «вічних титулярних радників», якими були відомі гоголівські герої Акакій Акакієвич Башмачкин з «Шинелі» та Аксентій Іванович Поприщин із «Записок божевільного». Навряд чи

І. Панченко колись задавався питанням: «Отчего я титулярный советник, и с какой стати я титулярный советник?» [16, с. 186].

Після виходу у відставку І. Панченко проживав «у власному будинку в повітовому місті Ніжині разом із родиною». Ще у 1770 році, він одружився на дочці священника Марії, яка була на дев'ять років молодшою. Вона народила йому шістьох дітей, але вижили тільки двоє – старший Стефан та молодший Харлампій (1789 р. н.).

Перебуваючи у відставці він не полишав активного громадського життя. Знання та досвід І. Панченка стали у пригоді, коли він «по волі керівництва та по вибору дворянства» у 1800–1804 рр. був членом комісії по «истреблению зловредной саранчи», нащета якої повіт переживав на початку ХІХ століття. Як зазначає вітчизняний дослідник О.В. Воловик, у цей час від сарани дуже часто страждала південна частина Росії, передусім Лівобережна Україна. Особливо ситуація погіршувалася, коли це стихійне лихо тривало кілька років поспіль [17, с. 19]. Проблеми, пов'язані з нашествиям сарани, відносилися у тогочасній Російській імперії до компетенції місцевої влади. Це було цілком закономірно, адже нерозвиненість транспортної інфраструктури та відносна повільність поштового сполучення, не дозволяли центральній владі вчасно та адекватно реагувати на проблему. Сарана не тільки знищувала врожай та посіви, що призводило до голоду та зубожіння, а й тягло за собою неможливість населення постраждалих територій у повному об'ємі виконувати повинності (забезпечення продовольством армійських частин, що квартирувались у регіоні) та виплачувати державні податки. У методах боротьби зі шкідниками на початку ХІХ століття, місцева влада керувалася сенатськими інструкціями 1748 р., де передбачалося «обкопувати місця, де плодилася сарана, ровами, випалювати її соломом та витоптувати худобою, а також застосовувати інші заходи до її знищення» [17, с. 20].

Водночас, як голова іншої дворянської комісії він контролював стан запасних хлібних магазинів та їх наповнення продуктами. Запасні хлібні магазини – спеціально створені урядом або місцевими суспільними установами склади хлібних запасів на випадок голоду чи дорожнечі, або для позики чи продажу хліба за дешевими цінами. У Російській імперії вони почали утворюватися за часів правління Петра І. На початок ХІХ століття запасні хлібні магазини довели свою нерентабельність у всіх країнах Західної Європи. Незначні запаси хліба, що в них зберігалися не могли забезпечити потреби всього голодуючого населення або істотно вплинути на зростання хлібних цін. Разом з тим існування таких казенних мага-

зинів вимагало величезних фінансових затрат (організація нових, утримання старих магазинів, постійний нагляд та контроль за збереженням хліба). Але у Російській імперії вони продовжували своє існування аж до початку Першої світової війни.

У 1802 р. І. І. Панченко проревізував козацькі магазини у самому Ніжині, а у 1804 р. – поміщицькі магазини у містечку Веркіївці та селах Дримайлівці, Липовому Розі, Великій та Малій Кошелівці, Переяславці, Заньках та хуторах Городковському та Бобрицькому, причому у деяких магазинах була зафіксована солідна нестача хлібних запасів, але, як свідчать документи, цю справу вдалося владнати «майже по-тихому». Хліб був частково повернутий до магазинів, а його розтратників так і не вдалося знайти [11, арк. 179]. Саме у цей час Іван Іванович Панченко та його родина була остаточно nobilitована. Чернігівська дворянська комісія, розглянувши його документи, затвердила «його та його нащадків» у дворянських правах остаточно.

Точна дата смерті І. І. Панченка не відома, але найвірогідніше за все він помер між 1805 та 1811 рр. У документах, що датуються жовтнем 1811 р. власником селян-кріпаків записаних за родиною Панченків, вже був його син Харлампій [18, арк. 44 зв.].

Подальшу долю представників родини Панченків можна прослідкувати за архівними джерелами та науковими розвідками Г. А. Мілорадовича. Старший син Івана Івановича – Стефан із-за слабкості здоров'я ніде не служив та чину не мав. Він рано одружився, швидко овдовів та на його вихованні знаходився малолітній син Михайло. Стефан з сином проживав у батьків, але помер раніше за батька. Михайло також помер малолітнім, тому родина Панченків продовжилася тільки по лінії молодшого сина Харлампія Івановича [19, арк. 149 зв.]. У Харлампія, який вислужив тільки чин губернського секретаря, були сини Єлисей (1814 р. н.), Амфіан (1824 р. н.) та Микола (1827 р. н.). Перший був медичним інспектором Астраханського порту, вислужив чин дійсного статського радника і був одружений на Софії Петрівні Поскочиній. Молодший отримав тільки найнижчий чин XIV класу колезького реєстратора. Однак всі брати були визнані у дворянській гідності сенатським наказом № 3335 від 1 вересня 1847 [12, с. 266]. У Єлисея був син Петро (1856 р. н.), а у Миколи – Олександр (1861 р. н.) та Михайло (1863 р. н.). Останній був одружений на Наталії Михайлівні Лущик [12, с. 267]. Слід зауважити, що представники родини Панченків і дотепер проживають у місті Ніжині.

Підводячи підсумки, слід наголосити, що дослідження соціальної історії окремих груп, корпорацій та станів не можливе без вивчення родової історії їх окремих представників. Аналіз історичних реалій, повсякдення провінційного дворянства вимагає від дослідників активного залучення нових джерел та їх комплексного аналізу. Виявивши та ввівши у науковий обіг нові архівні документи, що стосуються дворянської родини Панченків, нам вдалося по-новому поглянути на низку соціальних процесів, що активізувалися у козацько-старшинській та шляхетській корпорації у кінці XVIII століття, простежити процеси переходу та влиття старшинських родин Малоросії у загальноімперське дворянство Росії. Для того, щоб отримати заповітний статус дворянина, нащадок славетних козаків був змушений усе життя провести на імперській службі як військовий, так і статський, та постійно доводити своє шляхетне походження. Проаналізовані та досліджені документи відкривають перед дослідниками цілий спектр різноманітних прийомів (іноді навіть не дуже чесних та законних), хитрощів та відвертого обману до яких вдавалися претенденти, щоб переконати представників влади у своєму благородному походженні.

Представники дворянської родини Панченків для доведення свого дворянського походження надали документи, що дозволили не лише простежити їх родовід та генеалогію, але й детальніше вивчити геральдику та сфрагістику місцевого дворянства. Вивчаючи нобілітаційні процеси козацької старшини Лівобережжя та порівнюючи їх з процесами, що проходили у середовищі Правобережної шляхти та дворянства центральноевропейських губерній Росії, можна виділити спільні та відмінні риси, побачити певні закономірності. Разом з тим слід констатувати, що подальше вивчення соціальної історії та генеалогії окремих дворянських родин залишається пріоритетним напрямком досліджень у сучасній вітчизняній історичній науці.

Література

1. Кривошея В. В. Козацька еліта Гетьманщини: монографія. Київ: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. 452 с.
2. Гуржій І. О., Русанов Ю. А. Дворянство Лівобережної України кінця XVIII – початку XX ст.: соціально-правовий статус і місце у владних структурах Російської імперії. Київ: Інститут історії України НАН України, 2017. 172 с.
3. Правобережна шляхта. Кінець XVIII – перша половина XIX ст.: Список шляхти Волинської, Київської та Подільської губерній, дворянський права якої перевірила Центральна ревізійна комісія / авт.: С. Лисенко,

С. Чернецький Державний комітет архівів України. Центральний державний історичний архів України, Київ; Біла Церква, 2002. 396 с.

4. Каюк Д. Г. Формування катеринославського та херсонського дворянства в 60-ті рр. XVIII – на початку XX ст.: дис. ... канд. іст. наук. Дніпропетровськ, 2002. 210 с.

5. Потапенко М. В. Від шляхетства до дворянства: до історії польської присутності на Ніжинщині в XVIII – першій третині XIX століття (за матеріалами формулярних списків). *Ніжинська старовина*. 2006. № 2 (5). С. 62–81.

6. Дудченко Г. М. Ніжинське дворянство наприкінці XVIII ст. (матеріали до генеалогії). *Ніжинська старовина*: збірник регіональної історії та пам'яткознавства. Київ: Центр пам'яткознавства НАН України, 2010. Вип. 9 (12). С. 133–163.

7. Лейберов О. О. Дворянство Ніжинського повіту Чернігівської губернії на початку XIX століття: спроба колективного соціального портрета. *Література та культура Полісся*. Серія: «Історичні науки». 2017. Вип. 88. С. 138–150.

8. Токарев С. А. Вихідці з польської шляхти у складі козацької старшини Ніжинського полку (друга половина XVII – XVIII ст.). *Ніжинська старовина*. 2014. № 17 (20). С. 23–31.

9. Родословная книга Черниговской губернии дворянским родам по алфавиту сочинённая. Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі ІР НБУ), Ф. VIII. Од. зб. 533.

10. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии: материалы по истории заселения, землевладения и управления. Київ: Типография К. Н. Милевского, 1893. Т. 2. Полк Нежинский. 522 с.

11. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі - ВДАЧОН). Ф. 343. Оп. 1. Спр. 53.

12. Милорадович Г. А. Родословная книга черниговского дворянства. Т. II. Части 3, 4, 5, 6 и прил. Санкт-Петербург., 1901.

13. Лукомський В. К., Модзалевский В. Л. Малороссийский гербовник. Київ, 1993.

14. Унбегаун Б. Русские фамилии / пер. с англ; общ. ред. Б. А. Успенского. Москва: Прогресс, 1989. 443 с.

15. Писарькова Л. Ф. Чиновник на службе в конце XVII – середине XIX века. *Отечественные записки*. 2004. № 2. С. 129–139.

16. Гоголь Н. В. Собрание сочинений. Москва: Государственное издательство художественной литературы, 1959. Т. 3. 335 с.

17. Воловик О. В. Нашествия саранчи на территории Восточной Европы XVIII в.: специфика восприятия, экономические и социокультурные последствия. *Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского*. 2014. № 6. С. 16–25.

18. ВДАЧОН. Ф. 343. Оп. 1. Спр. 59.

19. ВДАЧОН. Ф. 343. Оп. 1. Спр. 68.

References

1. Kryvosheya V. V. (2008) *Kozatska elita Hetmanshchyny: [monohrafiya]. [Krivosheya V.V. Cossack elite of the Hetmanate]. K.: IPIEND imeni I. F. Kurasa NAN Ukrayiny. 452 s. [in Ukrainian].*
2. Hurzhiy I. O., Rusanov Y. A. (2017) *Dvoryanstvo Livoberezhnoyi Ukrayiny kintsya XVIII – pochatku KHKH st.: sotsialno-pravovyy status i mistse u vladnykh strukturakh Rosiyskoyi imperiyi. [Gurzhiy IO, Rusanov Y.A. The nobility of the Left Bank of Ukraine in the late XVIII – early XX centuries: socio-legal status and place in the power structures of the Russian Empire.] / K: Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny. [in Ukrainian].*
3. *Pravoberezhna shlyakhta. Kinets XVIII – persha polovyna KHIKH st.: Spysok shlyakhty Volynskoyi, Kyivskoyi ta Podilskoyi huberniy, dvoryanski prava yakoyi pereviryla Tsentralna reviziyna komisiya (2002). [Lysenko S., Chernetsky E. Right-bank gentry. The end of the XVIII – first half of the XIX century: List of gentry of Volyn, Kyiv and Podil provinces, whose noble rights were checked by the Central Audit Commission], Derzhavnyy komitet arkhiviv Ukrayiny. Tsentralnyy derzhavnyy istorychnyy arkhiv Ukrayiny, m. Kyiv. – Bila Tserkva. [in Ukrainian].*
4. Kayuk D.H. (2002) *Formuvannya Katerynoslavskoho ta Khersonskoho dvoryanstva v 60–ti rr. XVIII – na pochatku XIX st. [Kayuk DG Formation of the Ekaterinoslav and Kherson nobility in the 60's of the XVIII - early XX centuries]: Dys. kand. ist. nauk. Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].*
5. Potapenko M. V. (2006) *Vid shlyakhetstva do dvoryanstva: do istoriyi polskoyi prysutnosti na Nizhynshchyni v XVIII – pershiy tretyni XIX stolittya (za materialamy formulyarnykh spyskiv). [Potapenko M.V. From the nobility to the nobility: to the history of the Polish presence in the Nizhyn region in the XVIII – first third of the XIX century (based on formulary lists)]. *Nizhynska starovyna. № 2 (5). S. 62–81. [in Ukrainian].**
6. Dudchenko H.M. (2010) *Nizhynske dvoryanstvo naprykintsi XVIII st. (materialy do henealohiyi) [Dudchenko G.M. Nizhyn nobility in the late XVIII century. (materials for genealogy)]. *Nizhynska starovyna: Zbirnyk rehionalnoyi istoriyi ta pamyatkoznavstva. Vyp. 9 (12). K.: Tsentr pamyatkoznavstva NAN Ukrayiny. [in Ukrainian].**
7. Leiberov O. (2017) *Dvoryanstvo Nizhinskogo povitu Chernigivskoi gubernii na pochatku XIX stolittya: sproba kolektivnogo sotsialnogo portretu. [Leiberov O. The nobility of the Nizhinsky Governorate of the Chernigiv Governorate on the cob of the nineteenth table: a test of a collective social portrait]. *Literatura ta kultura Polissya. № 88. 138–150. [in Ukrainian].**
8. Tokaryev S. A. (2014) *Vykhidtsi z polskoyi shlyakhty u skladi kozatskoyi starshyny Nizhynskoho polku (druga polovyna XVII–XVIII st.). [Tokarev SA Coming from the Polish nobility as part of the Cossack officers of the Nizhyn Regiment (second half of the XVII–XVIII centuries)]. *Nizhynska starovyna. № 17 (20). [in Ukrainian].**
9. *Rodoslovnaya knyha Chernyhovskoy hubernyy dvoryanskym rodam po alfavytu sochynennaya [Pedigree book of the Chernihiv province for noble*

families in alphabetical order]. Instytut rukopysu Natsionalnoyi biblioteky Ukrayiny im. V.I. Vernadskoho (dali IR NBU), f. VIII, od. zb. 533.

10. Lazarevskyy A. (1893) Opysanye Staroy Malorossyy: Materyaly po ystorry zaselenyya, zemlevladyenyya y upravlenyya [Lazarevskyy A. Description of Old Little Russia: Materials on the history of settlement, land ownership and management]. K.: Typohrafiya K.N. Mylevskoho. T. 2. Polk Nezhynskyy. 522 s.

11. Viddil Derzhavnogo arkhivu Chernihivs'koyi oblasti v m. Nizhyni (dali - VDACHON) [Department of the State Archives of the Chernihiv Region in the city of Nizhyn], F. 343, Op. 1, Spr. 53.

12. Miloradovich G.A. (1901) Rodoslovnaya kniga chemigovskogo dvoryanstva. T. II. Chasti 3,4,5,6 i pril. [Miloradovich G.A. Genealogical book of the Chernigov nobility. T. II. Parts 3,4,5,6 and adj.]. SPb.

13. Lukomskiy V.K., Modzalevskiy V.L. (1993) Malorossiyskiy gerbovnik. [Lukomsky V.K., Modzalevsky V.L. Little Russian coat of arms]. K. [in Ukrainian].

14. Unbegaun B. (1989) Russkiye familii [Unbegaun B. Russian surnames]. Per. s angl. / Obshch. Red. B.A. Uspenskogo. M.: Progress. [in Russia].

15. Pisarkova L.F. (2004) Rossiyskiy chinovnik na sluzhbe v kontse XVIII – pervoy polovine XIX veka. [Pisarkova L.F. A Russian official in the service in the late XVIII - the first half of the XIX century]. *Otechestvennyye zapiski*, № 2, S. 129–139. [in Russia].

16. Gogol N. V. (1959) Sobraniye sochineniy [Gogol N.V. Collected works]. T. 3. M.: Gosudarstvennoye izdatelstvo khudozhestvennoy literatury. 335 s. [in Russia].

17. Volovik O.V. (2014) Nashestviya saranchi na territorii Vostochnoy Yevropy XVIII v.: spetsifika vospriyatiya, ekonomicheskiye i sotsiokul'turnyye posledstviya [Volovik O.V. Locust Invasions on the Territory of Eastern Europe in the 18th Century: Specificity of Perception, Economic and Sociocultural Consequences]. *Vestnik Nizhegorodskogo universiteta im. N.I. Lobachevskogo*. № 6. – S. 16–25. [in Russia].

18. VDACHON, F. 343, Op. 1, Spr. 59.

19. VDACHON, F. 343, Op. 1, Spr. 68.

O. O. Leiberov

Senior lecturer in the Department of World History and international relations,
Mykola Gogol State University of Nizhyn
e-mail: lejberov@ ukr.net

Genealogy and social genesis of the noble Panchenko family (middle of the XVII–XIX centuries)

The article is devoted to the consideration of several aspects of the social history of the Little Russian nobility of the XIX century. On the basis of archival documents, which are introduced into circulation for the first time, the author traces the complex process of nobilitation of the descendants of the Cossack-sergeant family to the general imperial nobility on the example of the noble Panchenko family from the city of Nizhyn. Comparing these processes on the Left Bank and on the lands of the Right Bank of Ukraine, the author

reveals common features and regional differences. Having studied and analyzed genealogical, heraldic, sphragistic sources, the researcher draws attention to the difficulties encountered by the descendants of Cossack families in proving their «noble origin». On the example of the Panchenko family, we can state that this process lasted for almost two decades, and if we take into account how many years the family representative Ivan Ivanovich Panchenko served to get «starting opportunities» to start the process of proving his nobility, we should talk about a lifetime. Descendant of the famous Cossack family, father, grandfather, great-grandfather, who served in the Zaporozhian Army, went on campaigns with Bohdan Khmelnytsky, Ivan Samoilovich forced by all, even sometimes not quite legal ways, to prove their origin. The desire to be part of the noble nobility and take over for themselves and their families the privileges inherent in the nobility, sometimes push the seekers to outright deception. The analysis of archival documents allows not only to trace the life and career path of an «ordinary person from the province of Little Russia», but also to identify and evaluate his worldview and values, to look at the family-intimate and domestic side of life in a few centuries.

Key words: Panchenko, noble family, genealogy, social history, archival sources, nobilitation.